

Aleksandra KUMALA

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

aleksandrae.kumala@doctoral.uj.edu.pl

DUMA, WSTYD, PROFANACJA

POSTPAMIĘCIOWY WYMIAR FILMÓW *PIĘTNO* I *PARAGRAF 175*

ABSTRACT

Pride, Shame, Profanation. Post-Memory in the Movies *Bent* and *Paragraph 175*

This paper offers a post-memory oriented analysis of the movies *Bent* (1997) and *Paragraph 175* (2000), both referring to the so-called pink triangles—homosexual men persecuted by the Nazis. The author reverses Marianne Hirsch's key concept in order to introduce a new one, "the generation of homosexual post-memory". Theoretical categories of dignity, shame, and profanation are used contextually, to comment on the main themes of the movies and their common interpretations. Seen through the post-memory perspective, films under discussion become substitutes of direct, familial narratives, which for years remained inaccessible due to binding law, social taboos, "institutional homophobia", and sustained "days of masquerade". Even though it may not seem obvious at first, the text presents that both titles have the potential to activate the process of trauma transfer and create homosexual post-memory as such.

Keywords: homosexual post-memory, paragraph 175, men with the pink triangle

Słowa kluczowe: homoseksualna postpamięć, paragraf 175, więźniowie z różowym trójkątem

WSTĘP: POKOLENIE HOMOSEKSUALNEJ POSTPAMIĘCI

Dorastałem w Niemczech. I nigdy, przenigdy nie słyszałem o nazistowskich prześladowaniach homoseksualistów. Nic nie wiedziałem o pokoleniu moich dziadków, moich gejowskich dziadków, choć wychowywałem się w kraju, w którym dwie generacje wstecz byli oni prześladowani i wysyłani do obozów koncentracyjnych, a wielu z nich zamordowano. Nic o tym nie wiedziałem. Nie miałem absolutnie żadnej przeszłości¹.

Brak wiedzy o nazistowskich represjach homoseksualistów, których symbolem stał się niesławny paragraf 175 – w niemieckim kodeksie karnym obecny od 1871 do 1994 r.² – nie był wyłącznym doświadczeniem cytowanego wyżej Klausu Müllera, badacza losów osób nieheteronormatywnych w czasach III Rzeszy. Jak pokazała ankieta z 1994 r. przeprowadzona na zlecenie Amerykańskiego Kongresu Żydowskiego, tylko połowa dorosłych respondentów z Wielkiej Brytanii i jedna czwarta z USA wiedziała, że wśród ofiar II wojny światowej byli również geje³. Na taki stan rzeczy z pewnością wpłynął fakt, iż *pamięć o ofiarach i ich prześladowaniach* kształtują m.in. *opowieści, indywidualne narracje oraz imiona i twarze znane z książek czy filmów*⁴ – tymczasem pozycja tzw. więźniów z różowym trójkątem⁵ w dyskursie ofiar II wojny światowej przez długie lata pozostawała marginalna. Na taki stan rzeczy miał wpływ cały szereg czynników: instytucjonalne zagrożenia, społeczne tabu, niedobór świadectw, *podwójna niewypowiadalność*⁶ cierpienia, długotrwała niechęć do zbiorowego utożsamienia z tymże cierpieniem i włączenia osób nieheteronormatywnych w krąg *dobrego towarzystwa ofiar*⁷. Refleksja naukowa poświęcona temu zjawisku niejednokrotnie wymaga dokonywania rozmaitych terminologicznych modyfikacji – jak w przypadku próby wykorzystania pojęcia traumy kulturowej⁸. Choć, wzięwszy pod uwagę podstawowe założenie

¹ *Paragraf 175*, reż. R. Epstein, J. Friedman, Niemcy, USA, Wielka Brytania 2000. Jeśli nie zaznaczono inaczej, wszystkie przekłady są mojego autorstwa.

² W 1969 r. przestał obowiązywać na terenie RFN, rok wcześniej – NRD. Z niemieckiego prawodawstwa zniknął ostatecznie w latach 90.

³ K. Müller, *INTRODUCTION* (Heinz Heger: *The Men with the Pink Triangle*. Boston 1994), [online] <http://kmlink.net/1994/01/introduction-to-heinz-heger-the-men-with-the-pink-triangle/>, 20 XI 2020.

⁴ K. Hammermeister, *Inventing History: Toward a Gay Holocaust Literature*, „The German Quarterly” 1997, vol. 70, nr 1, s. 19.

⁵ Symbolem tym oznaczano w obozach koncentracyjnych skazanych na mocy paragrafu 175.

⁶ Ang. *doubly unspeakable* – formuła Elizabeth D. Heineman odwołująca się do wojennych doświadczeń, których wypowiedalność ogranicza spłot wątków seksualności i nazizmu. Por. E.D. Heineman, *Sexuality and Nazism. The Doubly Unspeakable*, „Journal of the History of Sexuality” 2002, vol. 11, nr 1-2, s. 22-66.

⁷ *Wspólnota narodowa miała być wspólnotą szlachetnych ofiar – bohaterских, pełnych poświęcenia, krzywdzonych, a istotną rolę w tworzeniu odgrywały motywy cierpienia i ofiary, wraz ze swoją religijną konotacją*. K. Stańczak-Wislicz, *Znaleźć się w dobrym towarzystwie ofiar – cierpienie jako element dyskursu legitymizującego w Polsce po zakończeniu II wojny światowej*, [w:] *Zapisy cierpienia*, red. taż, Wrocław 2011, s. 175, 176.

⁸ Według Alexandra ma ona miejsce wówczas, gdy członkowie zbiorowości czują, że poddani zostali straszliwemu wydarzeniu, pozostawiającemu nieusuwalne ślady na ich grupowej świadomości, na zawsze

definicyjne Jeffreya C. Alexandra, stała się ona udziałem homoseksualnych ofiar – członków tej wspólnoty poddano *straszliwemu wydarzeniu, pozostawiającemu nieusuwalne ślady na ich grupowej tożsamości*⁹ – w ich przypadku nie doszło ani do konsolidacji grupy, ani do *rozszerzenia kręgu „my”* i uznania cudzego cierpienia za *nasze własne*¹⁰.

Przeformułowań i dopowiedzeń domaga się również kategoria postpamięci, którą Marianne Hirsch zdefiniowała jako *relację łączącą pokolenie biorące udział w doświadczaniu kulturowej lub kolektywnej traumy z kolejnym, które „pamięta” je wyłącznie dzięki opowieściom, obrazom i zachowaniom, wśród których dorastali*¹¹. Pamięć od postpamięci odróżnia *pokoleniowy dystans*, od historii – *głęboka osobista więź*¹². Charakteryzuje ją dojrzewanie *w środowisku zdominowanym przez narracje wywodzące się sprzed ich narodzin*¹³. Choć środowiskiem tym była pierwotnie rodzina, koncepcja obejmować może nie tylko pokolenia potomków ocalałych z Zagłady, ale też jakieś – drugie i/lub trzecie – „pokolenie po” (wielkiej historycznej traumie). Proponuję zatem następujący eksperyment myślowy: potraktowanie cytowanego na wstępie Müllera jako figury reprezentatywnej dla – powołanego do istnienia na potrzeby tego artykułu – „pokolenia homoseksualnej postpamięci”. Odnosiłoby się ono do homoseksualistów urodzonych długo po wojnie i nie tyle **przytłoczonych** nadmiarem narracji traumatycznych, co całkowicie ich **pozbawionych**. Rozważam zatem stan rzeczy dla postpamięciowej refleksji wyjątkowy: zamiast dotkliwego nadmiaru wiedzy – jej (równie bolesny) brak; zamiast „głębokiej osobistej więzi” – ewentualność jej wytworzenia dzięki nielicznym, zapośredniczonym przekazom.

Zaaplikowanie *postpamięciowego filtru*¹⁴ do odczytania dwóch produkcji o więzieniach z różowym trójkątem – filmu *Piętno* (1997) oraz dokumentu *Paragraf 175* (2000) – oznacza spojrzenie na nie jak na szczególnego rodzaju substytuty niedostępnych opowieści rodzinnych, nośniki wiedzy o przeszłości. Obrazy te obdarzone są pewnym postpamięciowym potencjałem: z jednej strony na różne sposoby konstruuują postpamięć, z drugiej – odwołują się do zawartych w tytule artykułu, nierozzerwalnie z nią związanych kwestii dumy, wstydu i profanacji.

---

naznaczającemu ich wspomnienia oraz zmieniającemu ich przyszłą tożsamość w fundamentalny i nieodwołalny sposób. J.C. Alexander, *Trauma kulturowa a tożsamość zbiorowa*, [w:] tegoż, *Znaczenia społeczne. Studia z socjologii kulturowej*, przeł. S. Burdziej, J. Gądecki, Kraków 2010, s. 195.

⁹ *Tamże*.

¹⁰ *Tamże*.

¹¹ M. Hirsch, *Pokolenie postpamięci*, przeł. M. Borowski, M. Sugiera, „Didaskalia. Gazeta Teatralna” 2011, vol. 18, nr 105, s. 29.

¹² M. Hirsch, *Żaloba i postpamięć*, przeł. K. Bojarska, [w:] *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki. Antologia*, red. E. Domańska, Poznań 2010, s. 254.

¹³ *Tamże*.

¹⁴ Sformułowanie to zapożyczam od Jana Burnatowskiego. J. Burnatowski, *Postpamięć, afekt, odpowiedzialność. Przypadek Małej Zagłady Anny Janko*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historicolitteraria” 2015, vol. 15, s. 232.

WYTWARZANIE POSTPAMIĘCI (1): *PIĘTNO*

Piętno (1997) w reżyserii Seana Mathiasa jest filmową adaptacją dramatu Martina Shermana. W 1979 r., w momencie publikacji dramatu oraz jego teatralnej premiery, na temat prześladowań homoseksualistów w III Rzeszy wiadomo było niewiele¹⁵. Również w latach 90. dla przeciętnego odbiorcy kultury popularnej pełnometrażowe *Piętno* stanowiło pierwszą i w zasadzie jedyną okazję do zetknięcia się z tematem homoseksualnej traumy wojennej. Głównym bohaterem – dramatu i obu jego adaptacji – jest Max: młody gej hedonista. Noc długich noży (1934) zmusza go do ukrywania się wraz z kochankiem, Rudym. Mężczyźni zostają ostatecznie schwytani, a podczas transportu do obozu sadystyczni esesmani dwukrotnie zmuszają Maxa do „wyparcia się” swojej orientacji. Ten z kolei wierzy, że uznanie za heteroseksualnego Żyda i oznaczenie żółtą gwiazdą zwiększy jego szanse na przeżycie¹⁶. W obozie zakochuje się jednak w innym więźniu – noszącym różowy trójkąt Horście. Długie, monotonne ujęcia pokazują nie tylko ich ciężką pracę; mężczyźni dwukrotnie uprawiają na ekranie seks i doprowadzają się wzajemnie do orgazmu wyłącznie przy użyciu słów. W finałowej scenie, gdy Horst – zamiast wykonać rozkaz zdjęcia czapki rzuconej wcześniej na druty – buntuje się i zostaje zastrzelony, protagonista wkłada pasiak nieboszczyka i sam rzuca się na ogrodzenie pod napięciem.

Odbiór *Piętna* był raczej krytyczny: zarzucano mu bezbarwność i szaroburość¹⁷, to znów określano je jako *ckliwy, przestylizowany kicz z pornograficznym sznytem*¹⁸. Jeden z publicystów za *niedorzeczną* uznał wizję obozowego świata, w której dwóch *wygłodzonych i wycieńczonych* więźniów pod okiem esesmanów odbywa dwu-, trzypięciominutową rozmowę zakończoną orgazmem. Na poświęconym tytułowi forum w rodzimym serwisie Filmweb.pl zarzut *odchodzenia od pewnych reali*¹⁹ spotkał się z odpowiedzią: *Ale to właśnie nie jest film dokumentalny o holokauście - Osobiście właśnie [odbieram] ten film jako historię o geju :)*²⁰. Piotr Kunce stwierdził z kolei, iż *pomysł, aby romantyczne zmagania dwóch kolegów z homoseksualizmem umieścić w kontekście mocno zniekształconego*

¹⁵ Por. D. Gordon, *Playwright Martin Sherman Looks Back at His Landmark Drama Bent*, TheaterMania, 4 VIII 2015, [online] https://www.theatermania.com/los-angeles-theater/news/martin-sherman-bent-taper-interview_73724.html, 20 XI 2020.

¹⁶ Jak tłumaczył Sherman, motyw ukrywania swojej orientacji i uparte go trwanie przy wizerunku heteroseksualnego Żyda odzwierciedla wyłącznie **wyobrażenie** protagonisty o obozowych realiach i panującej tam hierarchii. N. Pfefferman, *'Bent' but not broken*, „Jewish Journal” 2015, 1 VI, [online] https://jewishjournal.com/current_edition/171581/, 20 XI 2020.

¹⁷ Ch. Hemblade, *Bent Review*, Empire Online, 1 I 2000, [online] <https://www.empireonline.com/movies/bent/review/>, 20 XI 2020.

¹⁸ S. Holden, *Sent From Gay Berlin To Labor at Dachau*, „The New York Times” 1997, 26 XI, <https://www.nytimes.com/1997/11/26/movies/film-review-sent-from-gay-berlin-to-labor-at-dachau.html>, 20 XI 2020.

¹⁹ *Film bezpłciowy, mało emocjonujący, odchodzący od pewnych reali... (5/10)*, Filmweb [online] <https://www.filmweb.pl/film/Piętno-1997-31929/discussion/Film+bezpłciowy%2C+mało+emocjonujący%2C+odchodzący+od+pewnych+reali...+%285+10%29,2332819>, 20 XI 2020. Pisownia oryginalna.

²⁰ *Tamże*.

obożu koncentracyjnego – jest po prostu koncepcyjnie błędny i czyni ten film kompletnie niewiarygodnym oraz że prawie wszystko jest [w nim – A.K.] fałszywe²¹.

Powyższy – dominujący – schemat recepcji pokazuje, że postpamięciowy potencjał *Piętna* jako jednego z wariantów (dramat, spektakl teatralny, film) *wyobrażenia inwestycji, projekcji, kreacji*²² twórców trzeciego pokolenia nie jest oczywisty. Do jego ujawnienia nie dochodzi w sposób automatyczny, niezależnie od dobrej woli lub jej braku; zdolność do uruchomienia postpamięciowych sensów pozostaje w związku z perspektywą, wrażliwością, doświadczeniami odbiorcy. Jednocześnie, uświadamiając zarówno homo-, jak i heteroseksualnej publiczności, że coś takiego jak nazistowskie prześladowania homoseksualistów w ogóle miało miejsce²³, dzieło może претендовать do miana pierwszego ogólnodostępnego substytutu bezpośredniego przekazu, latami blokowanego przez prawne restrykcje i społeczne tabu otaczające obozową (homo)seksualność. Warunkiem rozpoczęcia międzypokoleniowego transferu traumatycznych doświadczeń jest jednak odwrócenie znanego z *Żałoby i postpamięci* schematu – przejście inicjatywy przez trzecie pokolenie, prowadzące do *odzyskania tego, co do tej pory pomijano milczeniem*²⁴. *Piętno* traktować można jako produkt ery gejowskiego wyzwolenia (*gay liberation*) lat 70. XX w., a za jego rzeczywisty temat uznawać wychodzenie z samoopresji (*self-oppression*)²⁵. Ja zwracam uwagę na postpamięciowy aspekt produkcji – jednocześnie konstruowanej przez jakieś „pokolenie po” i dla jakiegoś (homoseksualnego) „pokolenia po” przeznaczonej. Długotrwały proces uświadamiania, konfrontowania z traumą rozpoczyna więc wprowadzenie jej do dyskursu, a nie – jak w tradycyjnym modelu Hirsch – permanentna, nadmiarowa, uporczywa obecność w nim.

Jako że na przełomie lat dziewięćdziesiątych i pierwszej dekady XXI w. wiedza o nazistowskich prześladowaniach homoseksualistów nie była powszechna, zasadne wydaje się założenie, iż (pop)kulturowe zapośredniczenie – obok pokoleniowego dystansu i gejowskiego aktywizmu – wpłynęło na kształtowanie się homoseksualnej postpamięci. Choć istotą filmów fabularnych nawiązujących treścią do jakiegoś wydarzenia granicznego²⁶ jest nie tyle danie bezpośredniego świadectwa, co *fikcjonalne przetworzenie*,

²¹ P. Kunce, *Bent (Piętno)*, Forum Kreatywnych Inspiracji, 19 VIII 2014, [online] <http://forum-inspiracji.pl/bent-pietno/>, 20 XI 2020.

²² A. Mach, *Poetyka postpamięci i etyka świadkowania w badaniach Marianne Hirsch*, „Humanistyka XXI wieku” 2010, nr 1, s. 107.

²³ Zob. G. Woods, *A History of Gay Literature. The Male Tradition*, New Haven–London 1998, s. 256.

²⁴ A. Mach, *Poetyka postpamięci...*, s. 109.

²⁵ Zob. G. Woods, *A History...*, s. 256.

²⁶ Rozumianego jako takie, które *wykracza poza możliwość wyobrażania sobie czy przewidywania*. [...] *Doświadczenie takie może wciąż wystawiać na próbę lub przekraczać wyobraźnię, także tych, którzy nie doświadczyli go bezpośrednio (tych, których tam nie było). Tutaj fakty zdają się wykraczać poza władzę wyobraźni i mogą nawet wydawać się niemożliwe – to woda na młyn negacjonistów czy tych, którzy zaprzeczają istnieniu owych wydarzeń*. D. LaCapra, *Studia nad traumą: jej krytycy i powikłane losy*, [w:] tegoż, *Historia w okresie przejściowym. Doświadczenie, tożsamość, teoria krytyczna*, przeł. K. Bojarska, Kraków 2009, s. 172.

*nierzadko o alegorycznym charakterze*²⁷, pełne przepychu, burleskowe, niemal pornograficzne sceny gejowskiego życia w Berlinie tuż przed prześladowaniami mogą spełniać podobną funkcję co analizowane przez Hirsch fotografie z *Mausa: reprezentować to, czego już nie ma. Przedstawiać jednak także to, co było i, w tym konkretnym przypadku, zostało brutalnie zniszczone. Przedstawiać także życie, którego już nie ma, ale które na przekór wszystkiemu wciąż trwa*²⁸.

Dlaczego dostrzeżenie postpamięciowego wydzwisku *Piętna* wymaga wysiłku? Po pierwsze, poziom umowności wspomnianych scen raczej odbiega od normy²⁹ – skutkuje to inwestowaniem całej odbiorczej energii w tropienie błędów, nieścisłości i rzekomych przekłamań. Po wtóre, w przypadku tej grupy ofiar mamy do czynienia ze splotem tematów seksualności i II wojny światowej – wzbudzających ogromne zainteresowanie, a jednocześnie potrafiących wprawić w zakłopotanie³⁰, zwłaszcza gdy nie sposób oddzielić sfery cielesności, fizyczności człowieka od sfery niewyraźności, wzniosłości i sacrum. Parafrazując stanowisko Przemysława Czaplińskiego wyrażone w esej *Zagłada i profanacja*, ujęłabym rzecz następująco: omawiana produkcja przywołuje kategorię postpamięci *w sposób nieoczywisty, a zarazem niejasny. Mówi o niej, ale nie tylko o niej i nie przede wszystkim o niej*³¹. Na pierwszy plan wysuwają się co najmniej dwa inne wątki.

Max, według Erica Sterlinga, pomimo wyrządzonych sobie i innym krzywd, *może umrzeć z godnością, jako osoba, którą naprawdę jest – nie zaś jako oszust*³². Wyrazny kontrast pomiędzy scenami z pierwszej (sprzed aresztowania) i drugiej (obozowa niewola) części filmu odzwierciedlać ma wewnętrzną przemianę bohatera, a uwznioślona scena samobójczej śmierci – przypieczętowywać proces samoakceptacji. Znaczenie symboliczne zdeponowano także w innej, najbardziej kontrowersyjnej, scenie homoseksualnego stosunku – dochodzi w niej do *rozbudzenia seksualności*, przez Bożenę Karwowską uznawanego za jedną z obozowych praktyk *ocalających*³³. W kontekście obozowym seks staje się *znaką ludzkiej godności, zwłaszcza jeśli to właśnie tego rodzaju seks sprawił, że Max i Horst w ogóle znaleźli się w niewoli. [...] Odkrywając swą miłość do Horsta, Max nie tylko odzyska wiarę w homoseksualne uczucie, ale zaakceptuje to, czego wyparł się na początku: własny homoseksualizm*³⁴.

²⁷ K. Loska, *Kino i trauma – utracona tożsamość*, [w:] tegoż, *Nowy film japoński*, Kraków 2013, s. 320.

²⁸ M. Hirsch, *Żaloba i postpamięć...*, s. 225.

²⁹ Kilku więźniów w wagonie transportującym ich do obozu; Max wykonujący co wieczór pompki, by zachować tężyznę fizyczną; kadry częstokroć prezentujące jedynie dwóch głównych bohaterów przy pracy i pilnujących ich strażników.

³⁰ Zob. A. Hájková, *Sexuality and the Holocaust*, OUP Blog, 11 VIII 2018, [online] <https://blog.oup.com/2018/03/sexuality-holocaust/>, 20 XI 2020.

³¹ P. Czapliński, *Zagłada i profanacja*, „Teksty Drugie” 2009, nr 4, s. 202.

³² E. Sterling, *Bent straight: the destruction of self in Martin Sherman's Bent*, „Journal European Studies” 2002, vol. 32, nr 127, s. 373.

³³ Por. B. Karwowska, *Ciało, seksualność, obozy zagłady*, Kraków 2009, s. 161.

³⁴ K. Hammermeister, *Inventing History...*, s. 24-25.

Nawet jeżeli gest włączenia tego rodzaju doświadczenia w popularny dyskurs wojenny wciąż bywa odczytywany jako profanacyjny, warto mieć na uwadze korzyści płynące ze *zderzenia etyk* – pojawienie się na horyzoncie innego cierpienia i skonfrontowanie z nim jako wyzwaniem³⁵. Według wykładni Giorgio Agambena sam akt profanacji to coś więcej niż unieważnienie dotychczasowych separacji – *to poszukiwanie dla nich nowych zastosowań, nauka igrania z istniejącymi formami rozdziału*³⁶. Igrania uzasadnionego tym bardziej, że cierpienie więźniów z różowym trójkątem przez długi czas pozostawało *niedostępne i oddzielone*³⁷. Ów akt profanacji, podobnie jak danie wyrazu homoseksualnej dumie, stanowią integralną część *Piętna*.

WYTWARZANIE POSTPAMIĘCI (2): PARAGRAF 175

Dokument *Paragraf 175* (2000) Roba Epsteina i Jeffreya Friedmana także charakteryzuje odwrócenie postpamięciowego schematu. Cytowany we wstępie Klaus Müller pojawia się na ekranie w podwójnej roli: reprezentanta pokolenia pozbawionego dostępu do tak istotnych w koncepcji Hirsch *rodzinnych historii, obrazów za pośrednictwem w cudzych wspomnieniach lub z zaobserwowanych w dzieciństwie i wczesnej młodości zachowań*³⁸ oraz *strażnika pamięci*³⁹. Rozmawia z tymi, którzy już kiedyś opowiedzieli swoje historie, ale i z tymi, którzy robią to po raz pierwszy.

Prócz opowieści poszczególnych bohaterów na dokument składają się: współczesne ujęcia Berlina czy pozostałości pierwszego nazistowskiego obozu w okupowanej Alzacji, opatrzone komentarzem narratora materiały archiwalne (zdjęcia, wideo) i źródłowe (cytaty z przemówień, fragmenty zapisów prawnych), odwołujące się do czasów tzw. złotej ery (*Golden Age*) oraz przejścia władzy przez Hitlera, rozkwitu nazistowskiej ideologii i początku represji. W zakończeniu reżyserzy także sięgają po typowe dla dokumentu środki wyrazu: czarne plansze z informacjami o okresie obowiązywania paragrafu, powojennej kryminalizacji ofiar oraz o tym, że do końca XX w. żadna z nich nie została oficjalnie uznana za pokrzywdzoną przez reżim nazistowski; sylwetki wszystkich postaci opatrzone krótkimi, quasi-biograficznymi notkami; zasygnalizowane zostaje również, iż dwóch mężczyzn odmówiło udziału w projekcie⁴⁰.

Ze względu na objętościowe ograniczenia tekstu skupię się na dwóch zaprezentowanych w filmie postaciach. Przykładem ofiary, która dopiero przy tej okazji przerywa milczenie, jest Heinz F. (1905-?) – aresztowany i bez procesu wysłany do KL Dachau,

³⁵ P. Czapliński, *Zagłada...*, s. 212.

³⁶ G. Agamben, *Pochwała profanacji*, [w:] tegoż, *Profanacje*, przeł. M. Kwaterko, Warszawa 2006, s. 110.

³⁷ Tamże, s. 98.

³⁸ A. Kuchta, *Meandry pamięci. Między koncepcją Henri Bergsona a wizją postpamięci Marianne Hirsch – próba zestawienia*, „Maska». Magazyn antropologiczno-społeczno-kulturowy” 2017, nr 34, s. 149.

³⁹ Por. E. Hoffman, *After Such Knowledge. A Meditation on the Aftermath of the Holocaust*, London 2004.

⁴⁰ Jednym z nich był Polak, Teofil Kosiński, bohater książki L. van Dijk *Cholernie mocna miłość. Prawdziwa historia Stefana K. i Williego G.*, przeł. A. Chmielecka, F. Fierek, Kraków 2017.

po wyjściu na wolność ponownie zatrzymany, więziony i sądzony, następnie przewieziony do obozu w Buchenwaldzie, a po odbyciu kary siłą wcielony do niemieckiej armii.

Klaus Müller: Czy powiedziałeś kiedyś bratu albo matce [ojciec już wtedy nie żył – A.K.] o tym, co spotkało cię w obozie?

Heinz F.: Nigdy nie rozmawiałem o tym ze swoją mamą. Może z ojcem mógłbym, ale...

K.M.: Czemu nie?

H.F.: Wstyd... Moja matka nic o tym nie mówiła. Pewnie dlatego, że każdy musi pokornie dźwigać własne brzemię.

K.M.: Wstyd? Z jakiego powodu?

H.F.: Masz na myśli moją matkę? Może to z powodu współczucia – nie chciała mnie urazić ani sprawić, że będzie mi jeszcze ciężej. Nie usłyszałem od niej ani jednego słowa.

K.M.: Dziś aż trudno uwierzyć, że przeżyłeś te wszystkie potworne lata, wróciłeś i...

H.F.: ...i nie potrafię nikomu o tym opowiedzieć?

K.M.: Tak.

H.F.: To prawda, nigdy z nikim o tym nie rozmawiałem.

K.M.: A chciałeś z kimś o tym porozmawiać?

H.F.: Może... Może z moim ojcem...

(Po tych słowach Heinz F. zaczyna płakać i przez moment zasłania twarz trzęsącą się dłonią).

K.M.: A później? Mogłeś o tym rozmawiać z innymi?

H.F.: Nigdy. Nikt nie chciał słuchać. Gdy tylko wymknęło się człowiekowi jedno z „tych” słów... (Heinz F. lekceważąco macha ręką). [Słyszało się w odpowiedzi] „Dajże spokój z tymi sprawami”, „To już skończone, było, minęło”⁴¹.

Oto kolejna odsłona „wytwarzania” postpamięci – na oczach widzów zainicjowany zostaje proces „odzyskiwania” opowieści bezpośrednich świadków dla międzypokoleniowej wspólnoty pamięci⁴². Fragmentaryczność i niedomówienia zastępują uporządkowaną opowieść wspomnieniową⁴³, a zdanie *Nikt nie chciał słuchać* najdobitniej streszcza pozycję homoseksualnych ofiar w powojennej wspólnotcie pamięci. O ile samobójstwo głównego bohatera *Piętna* ma symbolizować jego moralne zwycięstwo nad oprawcami i zakończoną sukcesem walkę z samym sobą, widzów zaś – nierzadko po raz pierwszy skonfrontowanych z tematem – pokrzepiać, o tyle w *Paragrafie 175* rzecz wygląda zgoła inaczej. Owszem, niektórzy bohaterowie kwestie seksualności poruszają otwarcie, bez skrępowania czy zażenowania. Znacznie istotniejsze w kontekście postpamięciowego potencjału wydają się jednak wątki skrajnie traumatyczne, m.in. opowieść o okolicznościach utraty pierwszej miłości (młodzieńca zamordowanego wraz

⁴¹ *Paragraf 175...*

⁴² A. Mach, *Poetyka postpamięci...*, s. 107.

⁴³ A. Kuchta, *Zawłaszczone narracje. Obrazy postpamięci w zbiorze Oskarżam Auschwitz. Opowieści rodzinne Mikolaja Grynerga*, „Konteksty Kultury” 2015, vol. 12, nr 2, s. 261.

z rodzicami w obozie zagłady), anegdota o „śpiewającym lesie”⁴⁴ czy tyrada drugiego z interesujących mnie bohaterów, Pierre’a Seela (1923-2005): *Teraz rozumiesz, dlaczego milczałem przez czterdzieści lat? Od czasów wojny mam orzeczone dziewięćdziesięcioprocentowe kalectwo. Moja dupa wciąż krwawi! Do dziś! Naziści wpychali mi kawał drewna długości dwudziestu pięciu centymetrów w tyłek! Myślisz, że potrafię o tym ot tak opowiadać?! Że to dla mnie dobre?! To zbyt wiele jak na moje nerwy, Klaus! Nie mogę już tego robić. Wstyd mi za ludzkość. Jestem zażenowany*⁴⁵.

Ciężar dotychczas nieobecnej wiedzy o wydarzeniach z przeszłości daje się tu – za sprawą bezpośredniości i emocjonalności przekazu – odczuć o wiele intensywniej niż w przypadku pełnego umowności *Piętna*. Wypowiedź Seela wprost odnosi się do kolejnego aspektu homoseksualnej postpamięci: okrutnych mechanizmów i długotrwałych skutków wojennej przemocy seksualnej, której nadrzędnym celem pozostaje *naznaczenie ofiar – wykorzystanie i ukaranie*, czy to poprzez *akt seksualny*, czy *działanie seksualizujące*, czyli sytuację, gdy sprawca *nie wymusza stosunku seksualnego, ale ewidentnie odwołuje się do seksualności swojej ofiary, znęcając się nad nią, wykorzystując jej ciało, tożsamość seksualną oraz gender*⁴⁶.

Wypowiedź Seela robi tym większe wrażenie, że poprzedza rozmowę z Heinzem F. Prezentowane przez mężczyzn postawy diametralnie się różnią: Francuz swój wstyd kieruje na zewnątrz, ku oprawcom, ale i tym wszystkim, którzy doznanych krzywd nie uznawali, deprecjonowali je. Niemiec mówi o wstydzie w kontekście samotności, niezrozumienia i przymusu milczenia; odnosi się do wstydu swojej matki, ale i tego, który zinternalizował⁴⁷. Zarówno wstyd, jak i upokorzenie mogą być uznawane za pewien rodzaj pamięci – jej psychologiczny odpowiednik to, według Krzysztofa Szwejca, zjawisko tzw. zwierciadła: patrzenie na siebie oczyma bliskich⁴⁸ (*vide*: milcząca pani F.). Pamięć – analogicznie: postpamięć – dotycząca traumatycznego okresu nierozzerwalnie wiąże się tu z wizją siebie samego jako istoty pogardzanej, lżonej, poddawanej torturom psychicznym i fizycznym, jako *nieczłowieka, zwierzęcia*⁴⁹.

⁴⁴ Eufemizm odnoszący się do stosowanej w obozach kary tzw. słupka. *Do dziś mam przez to gęsią skórę. Wycie i krzyki były nieludzkie. „Śpiewający las”... Tego nie da się wytłumaczyć. To wykracza poza możliwości ludzkiej percepcji. Wiele pozostaje niewypowiedziane* – podsumowuje jeden z bohaterów, Heinz Dörmer. *Paragraf 175*...

⁴⁵ *Tamże*.

⁴⁶ J. Ostrowska, *Przemilczane. Seksualna praca przymusowa w czasie II wojny światowej*, Warszawa 2018, s. 28.

⁴⁷ Chip Crews zwrócił uwagę, iż choć sędziwy wiek bohatera (wówczas dziewięćdziesięciodwuletniego) sugerowałby, że okres *wstydlivosti* ma on już za sobą (*seemingly past the age of shame*), Heinz F. nie zdecydował się na ujawnienie pełnego nazwiska. Ch. Crews, 'Paragraph 175': The Nazis' Victims of Shame, „The Washington Post” 2000, 19 X, [online] https://www.washingtonpost.com/archive/lifestyle/2000/10/19/paragraph-175-the-nazis-victims-of-shame/417b95da-70b4-4c99-8adf-27ff4414c24e/?noredirect=on&utm_term=.5e31651fac7a, 20 XI 2020.

⁴⁸ K. Szwejca, *Ocaleni z Holocaustu w oczach psychiatry, czyli o milczeniu i pamięci*, [w:] *Pamięć Shoah. Kulturowe reprezentacje i praktyki upamiętnienia*, red. T. Majewski, A. Zeidler-Janiszewska, współpr. red. M. Wójcik, Łódź 2011, s. 594.

⁴⁹ *Tamże*.

Odpowiednikiem sytuacji żydowskich ocalałych, dla których „życie na aryjskich papierach”, w ukryciu, życie nieautentyczne trwało dalej w najbardziej intymnej przestrzeni domu⁵⁰, był w przypadku osób nieheteronormatywnych przedłużający się ze względu na zinstytucjonalizowaną homofobię⁵¹ i społeczne tabu czas maskowania⁵² – przymusowego zatajania nie tylko swojej orientacji czy tożsamości, ale też szczegółów wojennych traum i przyczyn prześladowań. Homoseksualna postpamięć pozostaje zjawiskiem tyleż nieoczywistym, co rozległym – obejmuje okres o wiele dłuższy niż lata 1939-1945; zawiera w sobie nie tylko doświadczenia prześladowań i przemocy (psychicznej, fizycznej, seksualnej, symbolicznej), lecz także permanentnego niezrozumienia i powojennego wykluczenia.

POTRZEBA EKSPERYMENTU

Eksperymentalne zaaplikowanie koncepcji postpamięci do analizy dwóch filmów powstałych na przełomie wieków – kiedy to spoglądaniu w (nierazko problematyczną) przeszłość towarzyszyła chęć zdefiniowania własnego miejsca⁵³ względem niej – i dotyczących ofiar paragrafu 175, stworzyło możliwość potraktowania tych dzieł jako *powołujących ją* [tę postpamięć – A.K.] *do istnienia*⁵⁴, niejako w zastępstwie bezpośrednich relacji, których przepływ ograniczało wiele omówionych w artykule czynników.

Postpamięć nie tylko może, ale niekiedy wręcz musi, wykraczać poza rodzinne kręgi, *obejmować dalszych, adaptowalnych świadków*⁵⁵. Przypadek Klausa Müllera – homoseksualisty, któremu doskwierała świadomość całkowitego odcięcia od historii i traumy *gejowskich dziadków* – pozwala wyobrazić sobie proces wytwarzania nieobecnej, homoseksualnej postpamięci przy użyciu zapośredniczonych przekazów. Postpamięciowego potencjału *Piętna* i *Paragrafu 175* upatrywałabym w podejmowanej przez nie – i, jeśli mowa o produkcjach filmowych, głównie przez nie⁵⁶ – *próbie rozpoznania i przyswojenia wydarzeń*⁵⁷ nieprzyswajalnych dla praprzodków. Z tej perspektywy twórcy omówionych dzieł jawią się jako nieliczni, którzy zabrali głos w imieniu homoseksualnych prześladowanych, *zamiast nich, ale także i przeciw nim – przeciw ich milczeniu*⁵⁸. Nawet dziś, 20 lat po premierze obu tytułów, tego rodzaju gesty nie należą do powszechnych.

⁵⁰ Tamże, s. 593.

⁵¹ J. Steakley, *Homosexuals & the Holocaust: Homosexuals & the Third Reich*, Jewish Virtual Library, [online] <https://www.jewishvirtuallibrary.org/homosexuals-and-the-third-reich>, 20 XI 2020.

⁵² Por. C. Schoppmann, *Czas maskowania. O sytuacji kobiet w narodowym socjalizmie*, przeł. J. Ostrowska, „Teksty Drugie” 2008, nr 5, s. 163-173.

⁵³ M. Hirsch, *Pokolenie postpamięci...*, s. 29.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ Warto też zwrócić uwagę na dokument *Martwi geje i żywe lesbijki* (2007) Rosy von Praunheim czy fabułę *Un amour à taire* (2005) Christiana Faure.

⁵⁷ A. Mach, *Poetyka postpamięci...*, s. 107.

⁵⁸ Tamże.

BIBLIOGRAFIA

- Agamben G., *Pochwała profanacji*, [w:] tegoż, *Profanacje*, przeł. M. Kwaterko, Warszawa 2006.
- Alexander J.C., *Trauma kulturowa a tożsamość zbiorowa*, [w:] tegoż, *Znaczenia społeczne. Studia z socjologii kulturowej*, przeł. S. Burdziej, J. Gądecki, Kraków 2010, s. 195-221.
- Burnatowski J., *Postpamięć, afekt, odpowiedzialność. Przypadek Małej Zagłady Anny Janko*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historicolitteraria” 2015, vol. 15, <https://doi.org/10.24917/3940>.
- Crews Ch., *'Paragraph 175': The Nazis' Victims of Shame*, „The Washington Post” 2000, 19X, [online] https://www.washingtonpost.com/archive/lifestyle/2000/10/19/paragraph-175-the-nazis-victims-of-shame/417b95da-70b4-4c99-8adf-27ff4414c24e/?noredirect=on&utm_term=.5e31651fac7a.
- Czapliński P., *Zagłada i profanacje*, „Teksty Drugie” 2009, nr 4.
- Film bezpłatowy, mało emocjonujący, odchodzący od pewnych reali... (5/10), Filmweb, [online] <https://www.filmweb.pl/film/Piętno-1997-31929/discussion/Film+bezpłatowy%2C+mało+emocjonujący%2C+odchodzący+od+pewnych+reali...+%285+10%29,2332819>.
- Gordon D., *Playwright Martin Sherman Looks Back at His Landmark Drama Bent*, TheaterMania, 4 VIII 2015, [online] https://www.theatermania.com/los-angeles-theater/news/martin-sherman-bent-taper-interview_73724.html.
- Hájková A., *Sexuality and the Holocaust*, OUP Blog, 11 VIII 2018, [online] <https://blog.oup.com/2018/03/sexuality-holocaust/>.
- Hammermeister K., *Inventing History: Toward a Gay Holocaust Literature*, „The German Quarterly” 1997, vol. 70, nr 1, s. 18-26, <https://doi.org/10.2307/407838>.
- Heineman E.D., *Sexuality and Nazism. The Doubly Unspeakable*, „Journal of the History of Sexuality” 2002, vol. 11, nr 1-2, s. 22-66.
- Hemblade Ch., *Bent Review*, Empire Online, 1 I 2000, [online] <https://www.empireonline.com/movies/bent/review/>.
- Hirsch M., *Pokolenie postpamięci*, przeł. M. Borowski, M. Sugiera, „Didaskalia. Gazeta Teatralna” 2011, vol. 18, nr 105..
- Hirsch M., *Żaloba i postpamięć*, przeł. K. Bojarska, [w:] *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki. Antologia*, red. E. Domańska, Poznań 2010.
- Hoffman E., *After Such Knowledge. A Meditation on the Aftermath of the Holocaust*, London 2004.
- Holden S., *Sent from Gay Berlin to Labor at Dachau*, „The New York Times” 1997, 26 XI, [online] <https://www.nytimes.com/1997/11/26/movies/film-review-sent-from-gay-berlin-to-labor-at-dachau.html>.
- Karwowska B., *Ciało, seksualność, obozy zagłady*, Kraków 2009.
- Kuchta A., *Meandry pamięci. Między koncepcją Henri Bergsona a wizją postpamięci Marianne Hirsch – próba zestawienia*, „«Maska». Magazyn antropologiczno-społeczno-kulturowy” 2017, nr 34.
- Kuchta A., *Zawłaszczony narracje. Obrazy postpamięci w zbiorze Oskarżam Auschwitz. Opowieści rodzinne Mikołaja Grynberga*, „Konteksty Kultury” 2015, vol. 12, nr 2, <https://doi.org/10.4467/23531991KK.15.016.3712>.

- Kunce P., *Bent (Piętno)*, Forum Kreatywnych Inspiracji, 19 VIII 2014, [online] <http://forum-inspiracji.pl/bent-pietno/>.
- LaCapra D., *Studia nad traumą: jej krytycy i powikłane losy*, [w:] tegoż, *Historia w okresie przejściowym. Doświadczenie, tożsamość, teoria krytyczna*, przeł. K. Bojarska, Kraków 2009.
- Loska K., *Kino i trauma – utracona tożsamość*, [w:] tegoż, *Nowy film japoński*, Kraków 2013.
- Mach A., *Poetyka postpamięci i etyka świadkowania w badaniach Marianne Hirsch*, „Humanistyka XXI wieku” 2010, nr 1.
- Müller K., *INTRODUCTION (Heinz Heger: The Men with the Pink Triangle. Boston 1994)*, [online] <http://kmlink.net/1994/01/introduction-to-heinz-heger-the-men-with-the-pink-triangle/>, 20 XI 2020.
- Ostrowska J., *Przemilczane. Seksualna praca przymusowa w czasie II wojny światowej*, Warszawa 2018.
- Paragraf 175*, reż. R. Epstein, J. Friedman, Niemcy, USA, Wielka Brytania 1997.
- Pfefferman N., *‘Bent’ but not broken*, „Jewish Journal” 2015, 1 VI, [online] https://jewishjournal.com/current_edition/171581/.
- Piętno*, reż. S. Mathias, Japonia, Wielka Brytania 1997.
- Schoppmann C., *Czas maskowania. O sytuacji kobiet w narodowym socjalizmie*, przeł. J. Ostrowska, „Teksty Drugie” 2008, nr 5.
- Stańczak-Wisłicz K., *Znaleźć się w dobrym towarzystwie ofiar – cierpienie jako element dyskursu legitymizującego w Polsce po zakończeniu II wojny światowej*, [w:] *Zapisy cierpienia*, red. K. Stańczak-Wisłicz, Wrocław 2011, s. 167-177.
- Steakley J., *Homosexuals & the Holocaust: Homosexuals & the Third Reich*, Jewish Virtual Library, [online] <https://www.jewishvirtuallibrary.org/homosexuals-and-the-third-reich>.
- Sterling E., *Bent straight: the destruction of self in Martin Sherman’s Bent*, „Journal of European Studies” 2002, vol. 32, nr 127, <https://doi.org/10.1177%2F004724410203212703>.
- Szwajca K., *Ocaleni z Holocaustu w oczach psychiatry, czyli o milczeniu i pamięci*, [w:] *Pamięć Shoah. Kulturowe reprezentacje i praktyki upamiętnienia*, red. T. Majewski, A. Zeidler-Janiszevska, współpr. red. M. Wójcik, Łódź 2011.
- Van Dijk L., *Cholernie mocna miłość. Prawdziwa historia Stefana K. i Williego G.*, przeł. A. Chmielecka, F. Fierek, Kraków 2017.
- Woods G., *A History of Gay Literature. The Male Tradition*, New Haven–London 1998.

Aleksandra KUMALA – kulturoznawczyni, doktorantka UJ. Współredaktorka tomu *In(ter)wencji. Analizy kulturoznawcze*. Laureatka XXV edycji Konkursu im. J.J. Lipskiego. W pracy naukowej bada problematykę pamięci i reprezentacji homoseksualnych relacji w obozach koncentracyjnych. Jej zainteresowania badawcze ogniskują się także wokół zagadnień współczesnej popkultury.